

ФОЛЬКЛОРНИЙ ТОПОС І ЙОГО ХУДОЖНІ ПАРАМЕТРИ

Анотація. Стаття присвячена трактуванню поняття «фольклорний топос» та окресленню його художніх параметрів. У ній подана спроба визначення пріоритетних шляхів і специфіки трансформації фольклорних жанрів у літературній практиці, зокрема творчості романтиків, а також говориться про зв'язок жанру з категоріями часу та простору.

Ключові слова: фольклорний топос, жанр, час та простір.

Аннотация. Статья посвящена трактовке понятия «фольклорный топос» и определению его художественных параметров. В ней дана попытка определить приоритетные пути и специфику трансформации фольклорных жанров в литературной практике, в частности творчестве романтиков, а также упоминается связь жанра с категориями времени и пространства.

Ключевые слова: фольклорный топос, жанр, время и пространство.

Summary. The article is dedicated to interpretation of concept “folklore topos” and defining of its art parameters. This article gives the attempt of studying the priority ways and the specific of transformation folklore genres in literary practice, especially romantic creativity, as well as the relationship of genre with the categories of time and space.

Key words: folklore topos, the genre, time and space.

У сучасному літературознавстві поняття «топос» займає чільне місце, багато науковців намагалися дати йому визначення. Топос (з грец. *topos* – місце) – загальне місце, було запроваджене Протагором та розвинене Аристотелем у «Топіці» й деякою мірою в «Риторичі». Це поняття, яке ще в античній традиції означало «загальні місця», тобто готові елементи, які використовували оратори у своїх виступах, набуло нового смислу в середині ХХ століття завдяки книзі Е. Курціуса «Європейська література та латинське середньовіччя», 1948 [9]. За ним, топоси – сталі кліше, схеми вираження, які розповсюдилися в античній й середньовіковій літературі внаслідок впливу на неї риторики. Переходячи з риторики в літературу, вони змінювали свою якість: якщо в ораторському мовленні топос виконував роль «аргументу», то в літературному тексті він становився сталою формулою [7]. Отже, топоси, згідно з Е. Курціусом, – це закорінені в стародавній риторичі й закріплені в європейській культурі за посередництва латинського середньовіччя форми висловлювання, аргументації та образотворення, передусім «вічні» і сталі мотиви і теми, які свідчать про неперервність середземноморської культури та доводять її архетипну спільність [2, с. 56]. Згідно з літературознавчою енциклопедією (автор-укладач Ю. Ковалів), топос – у красномовстві – абстрактне міркування, вживане в мовленні про всяк випадок, на чому наголошував Аристотель («Риторика»), вбачаючи в ньому заздалегідь підібране доведення. Зазвичай термін вживається на позначення певного образного чи стилістичного кліше. Топос у письменстві сприймається як стала поєднання мотивів: рай, пекло тощо. Він поширений у канонізованій образній системі, де використовуються образи-кліше, а також може набувати ознак архетипу, наприклад у ранньому християнстві, романтизмі тощо [5, с. 489]. Зовсім по-іншому трактує топос М. Епштейн у статті «Образ художній»: «топос («загальне місце») – це образ, характерний уже для усієї культури даного

періоду чи даної нації. Наприклад, топос дороги» [3].

Метою нашої статті є аналіз саме фольклорного топосу як важливої частини романтичної літературної традиції. Досліджуючи його ми маємо на меті окреслення можливих шляхів трансформації фольклорного твору в літературному контексті, зокрема творчості романтиків, а також ми намагаємося конкретизувати це поняття.

Важливо зазначити, що топос як такий не є елементом твору: він належить до історико-літературної реальності, з якої й виникає твір, до матеріалу, з якого творить митець. Він може виконувати функцію образу, мотиву, символу, метафори і т.п., але сам по собі він ніколи не отожднюється з ними, оскільки існує поза твором [7].

Досліджуване нами поняття «фольклорний топос» охоплює, на нашу думку, деякі риси поетики літературних творів романтиків, які проростають із міфологічної та фольклорної традиції. Йдеться про вивчення структури літературного твору: особливості поетичної лексики та синтаксису, тематики, образної системи, композиції (особлива увага приділяється хронотопу), а також трансформації жанрових форм епосу та лірики. Саме поняття топос ми трактуємо таким чином: топос – це повторювані локуси (локус – образ довкілля, що має велике символічне навантаження, бо служить не лише місцем чи тлом дії, а й засобом вираження певної духовної проблематики, вибудовуючи феноменологічний простір, де людина і ландшафт утворюють єдність [1, с. 143]) й будь-які інші тематичні елементи.

З міфом, ритуалом і фольклором літературу пов'язує не лише спільний родовід, а й архетипне – праобразне, глибоко поетичне і водночас священне за своєю сутністю – мислення, на якому засновано світовідчуття і світорозуміння людини давньої і сучасної. Й уснопоетичну, й оригінальну авторську творчість пронизують прадавні уявлення про тричастинну вертикальну (потойбічне підземне царство – земля – небо) і чотиричастинну

горизонтальну (південь – північ – захід – схід) будову світу, опозиційні категорії світло – темрява, смерть – воскресіння, добро – зло тощо. Художній час і простір належать до тих категорій, через які відбувається впорядкування художнього хаосу, з якого народжується художній світ як порядок. Тому ці категорії зумовлюють родову і жанрову природу твору. Художній час та простір – найважливіші характеристики літературного твору, які забезпечують цілісне сприйняття відображеної дійсності, й які організують його композицію. Варто зазначити, що незіставними є уявлення про час та простір фольклорні й літературні, оскільки вони мають різну природу і характеризуються відмінними якостями, моделюються за допомогою різних засобів, а до того ж і відіграють у відповідних творах ролі різних масштабів. У міфології і фольклорі час, як і простір, сприймається виключно в русі. Як речовинне явище час подається вимірюванню. Якщо календарний час вимірюється звичними для нас одиницями, то емпіричний – зовсім іншими речами: фенологічними змінами природного середовища або певними повторюваними подіями чи діями людини, трудовими процесами, нарешті святами. Емпіричний час може бути подієвим, притаманним фольклорним творам [6]. За висновком Б. Путилова, «у фольклорних жанрах склалися і діють доволі жорстко правила (закони) часових описів, що передбачають тільки поступальний рух і не визнають повернень, підкорення часу подієвості (час безподієвий виключається зі сфери хроносу), неможливість паралельного протікання кількох подій в один час та ін.» [8, с. 140-141]. Так само вважав і В. Пропп, говорячи, що час є тільки емпіричний, вимірюваний не числами, днями і роками, а діями героїв. Отож у фольклорному творі в один проміжок часу відбувається тільки одна дія [6].

Категорія жанру суттєво пов'язана з категоріями часу та простору. М. Бахтін стверджував, що основоположною властивістю хронотопу, як певної часопросторової єдності на рівні художньої моделі, є його жанротворча функція. Часопростір, на думку Н. Копистянської, як поняття і як образ, як структурний й ідейно-філософський фактор є жанро- й системотворчим. Романтизм – надзвичайно багате, складне й неоднорідне явище у своєму хронологічному й національному розвитку. Зв'язок хронотопного мислення з жанротворенням – це також дуже складна проблема, яка викликає вже певне зацікавлення у сучасному літературознавстві. В основі всіх змін у поезії, у хронотопному мисленні, у жанровій системі романтиків лежать зумовлені бурхливими історичними подіями і суспільними відносинами зміни у світосприйманні. Відбулося нове осмислення самого існування та характеру часових і просторових зв'язків і в зовнішньому світі, і у внутрішньому світі індивідуума, й також у взаємозалежності цих світів. Усе відкривається як єдність, але єдність суперечлива, складна, її розвиток – не зміна статичних момен-

тів, а постійна плінність та метаморфози. Зовнішнє й внутрішнє буття людини відтворюється не в рівновазі, а в постійному борінні, контрастах, не так у гармонії, як у дисгармонії, антитезах, роздвоєнні. Митець починає відчувати себе не виконавцем чиєїсь волі, не наслідувачем життя, а творцем нової уявної дійсності, в якій, на відміну від реальної, він має право почувати себе вільним у змісті й у формах вираження свого авторського хронотопу [4, с. 249-250]. Від романтиків починаються труднощі жанрового окреслення твору через складні поєднання, які важко розшифрувати через велику кількість різних вставних елементів. Значно розширюється часопростір завдяки тому, що романтики відкривають для сучасного і майбутнього минуле як об'єкт самостійного наукового і художнього дослідження, і як ще одну можливість для самовираження. Вони намагаються побачити у минулому майбутнє народу. Історичні жанри мають значення не тільки самі собою, але й тому, що в них зародився історизм, який відкрив залежність людини від загальноісторичних подій та обставин. Однак історизм романтиків відносний. Вони люблять звертатися до сивої давнини, бо тут можна дати волю домислу, вважаючи, що поетична фантазія здатна оживити старі хроніки й заповнити в них прогалини. З хроніки вони беруть тільки мотив, підпорядковуючи давнину собі, своєму внутрішньому хронотопу, патріотичним, моральним тенденціям доби. Романтиків приваблюють героїчні події з минулого свого народу, що подаються як доказ його величчя та прав на майбутнє. Романтики вільно поводяться з хронологією, часто нехтують звичайним логічним причиново-наслідковим зв'язком, не дбають про вірогідність. Дуже часто використовується історичний матеріал для вставних елементів у різних жанрах. У слов'янських романтиків авторська й фольклорна пісня як вставний елемент набуває особливої поліфункціональності. Звучання народного інструменту – ліри, бандури, кобзи, сопілки у поєднанні з піснею простої людини сприймається як мова душі народу. Переосмислюється роль різних пір року і доби в житті людини. Ніч набуває небувалої досі багатозначності й стає одним із жанротворчих елементів, надає різним творам характеру притчі, казковості [4, с. 251-260]. Саме у фольклорі романтики відкривають світ ціннісних орієнтацій: уявлення про конечність і безмежність, життя і смерть, про добро і зло. Зацікавлення фольклором веде за собою інтерес до народних вірувань, звичаїв, обрядів, що розширює час і простір на потойбічне. Це ще один зв'язок із давноминулим, що здійснюється через включення у світ живих світу померлих, духів, чарівників, чортів, відьом, уявлення рослин, тварин, птахів як зачарованих злими силами людей або як втілення душ померлих. У зверненні до ірреального виявляються національні риси, ментальність народу. Фольклорні жанри приходять у літературу зі своїми рисами, різновидами, зі своїми жанровими зв'язками. Серед бага-

твоя функція фольклору у творчості романтиків є так само, як і у зверненні до історії, функція авторського самовираження. У романтиків немає обмежень у розширенні простору по горизонталі. Вертикаль у пізніші часи часто буде виступати урізаною, зникає небо. У романтиків же вона задіяна цілком. Це вертикаль будови світу: земне, надземне небо із зорями, сонцем, місяцем, підземне, пекло; вертикаль часова – від найдавнішого минулого до далекого майбутнього; вертикаль соціальна. Земне, матеріальне вступає в суперечку з потойбічним і нематеріальним, добро зі злом, любов із ненавистю, очевидне з таємним. Визнання дива в житті, природі і мистецтві дозволяє все суперечливе сприймати як єдність [4, с. 261- 265]. Говорячи про шляхи трансформації жанру як предмета і як поняття, використовуємо класифікацію Н. Копистянської (монографія «Жанр, жанрова система у просторі літературознавства»):

1. Зміни на рівні тематики як наслідок зміни інтересів художників і їх філософського і суспільно-політичного світосприйняття, нового вирішення проблеми «людина – політика – історія», що в свою чергу зумовлено суспільно-політичними факторами. Тут й інтерес до життя свого народу, країни, і негативне ставлення до сучасності.

2. Різне ставлення до традицій, вибірковість у культивуванні жанрів, відомих раніше, сприйняття їх як сучасних, незастарілих та осучаснених. Зв'язок із традицією ніколи не є однолінійним, він складний, уривчастий, з розривом і новим відновленням цього зв'язку.

3. Зміна уявлень про прекрасне й корисне, про сам предмет мистецтва, його функції. Цим, зокрема, пояснюється змінність у середині прямого жанрової ієрархії, наприклад, провідне місце в епоху романтизму займають поетичні жанри.

4. Жанри збагачуються за рахунок міжжанрового, міждродового зв'язку та взаємодії між видами мистецтва: літературою, живописом, музикою, кіно тощо. З доби романтизму з'явилися стикові жанри, відбувалося поєднання родових начал: ліро-епічна поема, лірична драма тощо.

5. Збагачення, видозміна жанрового поняття, поява нових різновидів і модифікацій є також наслідком зв'язку літератури з наукою і публіцистикою. Цей зв'язок давній, але в різних напрямках, в різний час він проявляє себе неоднаково. Залежить це і від загального розвитку науки, і від того, яка з галузей наук вважається головною, провідною. В епоху романтизму це були гуманітарні науки.

6. На поняття «жанр» впливає «спрямування», сформоване у колективній свідомості тих, хто сприймає літературу. Здавна люди не стільки розуміли, скільки відчували різницю між піснею і повістю, романом і нарисом. Позиція жанру в літературі епохи визначається не тільки творцями, теоретиками, а й своєрідними потребами, сподіваннями, запрограмованими в розуміння жанру теми, хто його сприймає [4, с. 40-50].

Отже, фольклорний топос найбільше виявив себе в романтизмі. При конкретизації самого поняття зазначаємо, що топос – це повторювані локуси та будь-які інші тематичні елементи (де локус – образ довкілля, який утворює єдність з людиною). А також вважаємо, що поняття «фольклорний топос» охоплює деякі риси поетики літературних творів романтиків, на які впливає фольклорна традиція. Визначаючи художні параметри цього поняття, говоримо про вивчення структури літературного твору, особливу увагу звертаючи на зв'язок жанру з категоріями часу та простору й на шляхи трансформації фольклорних жанрів, а також про те, що фольклорний твір та літературний на рівні часу та простору виступають як антиподи.

Література

1. Будний В. Порівняльне літературознавство: Підручник / Василь Будний, Микола Ільницький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 430 с.
2. Горова Ю. Топос Сибіру у творчості Тараса Шевченка та польських романтиків / Юлія Горова // Слова і час. – 2003. – № 3. – С. 56-61.
3. Эпштейн М.Н. Образ художественный / М.Н. Эпштейн // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 252-257.
4. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: Монографія / Н.Х. Копистянська. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
5. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / [авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
6. Лисюк Н. Міфологічний хронотоп: Матеріали до курсів “Міфологія”, “Міфологія слов'янська і світова” / Н.А. Лисюк. – К.: Український фітосоціологічний центр, 2006. – 200 с.
7. Махов А. Топос / А.Е. Махов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intradabooks.ru/mahov/topos.html>
8. Путилов Б. Фольклор и народная культура / Б. Н. Путилов. – СПб: Наука, 1994. – 239 с.
9. Топос. – Википедия КГПА. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wiki.kspu.karelia.ru/index.php/Топос>

Стаття надійшла до редакції 8.04.2011